

AUTORS MODERNS A L'ENTORN DE LES CIUTATS ROMANES VALENCIANES

CARMEN ARANEGUI

Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

Reconstruir la història de la investigació de l'arqueologia romana és un exercici de revaloració de la memòria prolix i complicat. La historiografia és alguna cosa més que una crònica, perquè enllaça una successió d'estats de la qüestió que responen al que la investigació es formula a cada moment, en relació amb conceptes que pertocquen a la història, a les belles arts, enteses en un sentit ampli, i al pensament en general. Per això aquesta historiografia és alguna cosa més que l'enumeració d'antiquaris en qualsevol de les seues facetes.

ENTRE EL SEGLE XVI I 1811

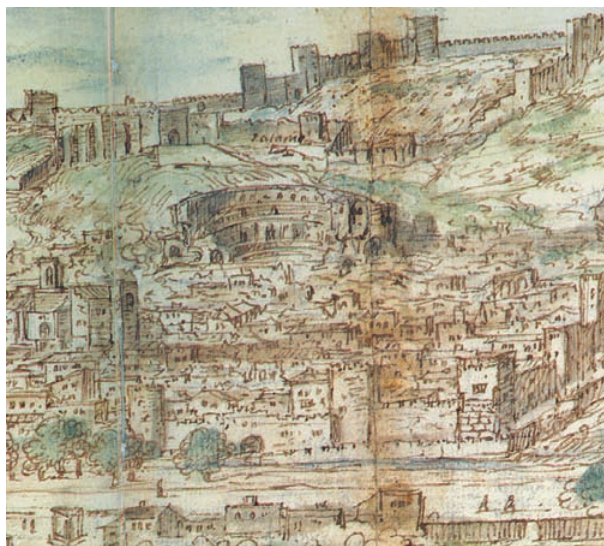
En el cas valencià, el primer capítol de l'arqueologia romana està lligat al teatre de Sagunt, monument que reuneix les condicions per a la reflexió sobre el classicisme que la societat cultivada de qualsevol lloc d'Europa demandava reiteradament des del Renaixement. L'arqueologia romana estava pendent d'harmonitzar teoria i pràctica en la recerca dels valors universals en què, per principi, l'humanisme creia, i l'arquitectura clàssica es va erigir en paradigma de tals valors. El tractat de Vitruvi i les ruïnes de l'antiguitat eren tinguts en compte en totes les acadèmies, en tots els cenacles erudits, com a exponents d'una visió del món equitativa, ajustada a normes, model per excel·lència del triomf de la proporció subscrit, amb el pas del temps, per il·lustrats i neoclàssics. I no és accidental que les restes d'un teatre cobrassen així protagonisme, no només cultural sinó també polític, com es desprén dels repetits tocs d'atenció respecte a la necessitat de conservar-lo.

Però, tornant a l'ambient dels entesos en arqueologia romana, és convenient recordar que, atés que els llibres de Vitruvi no van acompanyats d'il·lustracions, hi havia un veritable afany de veure, dibuixar, amidar i modular els monuments per tal de contrastar la lletra escrita amb exemples, proposats, no sense debat, a Itàlia, a França i a Anglaterra. I també a Espanya, gràcies al valencià Josep Ortiz, degà de Xàtiva. Els arquitectes-arqueòlegs anaven a Itàlia a aprendre la seua professió, que tenia pendent la definició de la normativa amb la qual realitzar plànols, alçats, seccions i perspectives de l'arquitectura de l'antiguitat. Així es buscava la *verdadera* imatge d'aquesta realitat fins aleshores imaginada que era la ciutat clàssica, de la qual, fins a la Il·lustració, només es coneixien discursos canònics, que, no obstant això, reclamaven el concurs de la forma. I, a Espanya, l'únic teatre que preservava elements constructius a la vista era el de Sagunt.

La primera representació del teatre de Sagunt és la que va realitzar per a Felip II Van den Wyngeerde el 1563, que no està feta més que amb un interès paisatgístic, sense entrar en les anàlisis

Detall del dibuix de Sagunt que va fer Van den Wyngaerde el 1563 per encàrrec de Felip II.

En la part central apareix la *cavea* del teatre, i esta és la primera representació coneguda que hi ha d'este magnífic monument.

Porta meridional del circ romà de Sagunt en l'excavació dirigida per Ignacio Pascual Buyé a mitjan dècada dels 90.

Antonio Chabret i Garrotxa va dur a terme la primera intervenció en el circ en la primera dècada del segle XIX, quan encara es conservava gran part de l'edifici. A partir del 1960, el desenvolupament urbanístic en va destruir els vestigis a poc a poc, i hui dia se'n conserva només la porta meridional.

indispensables per als objectius al·ludits més amunt. Per això, en la perspectiva de la historiografia que ens interessa, el modest plànol que per a la descripció epistolar del teatre del Degà d'Alacant Emmanuel Martí (1663-1737) va traçar Miñana, cap al 1705, obri la sèrie dels estudis sobre el monument, així com la contribució a aquests per part d'autors valencians. Martí va gaudir de la consideració de la societat valenciana i va tenir renom internacional; va ser corresponsal de Gravina, de Montfaucon i de Gregori Mayans i Siscar, i, sens dubte, desenvolupà estudis valorats en el seu temps. No obstant això, el dedicat al teatre de Sagunt va ser polèmic i es va veure desmerescut pel plànol, del qual va escriure Ponz, el 1789: ni és planta, ni és alçat, sinó un conjunt de co-

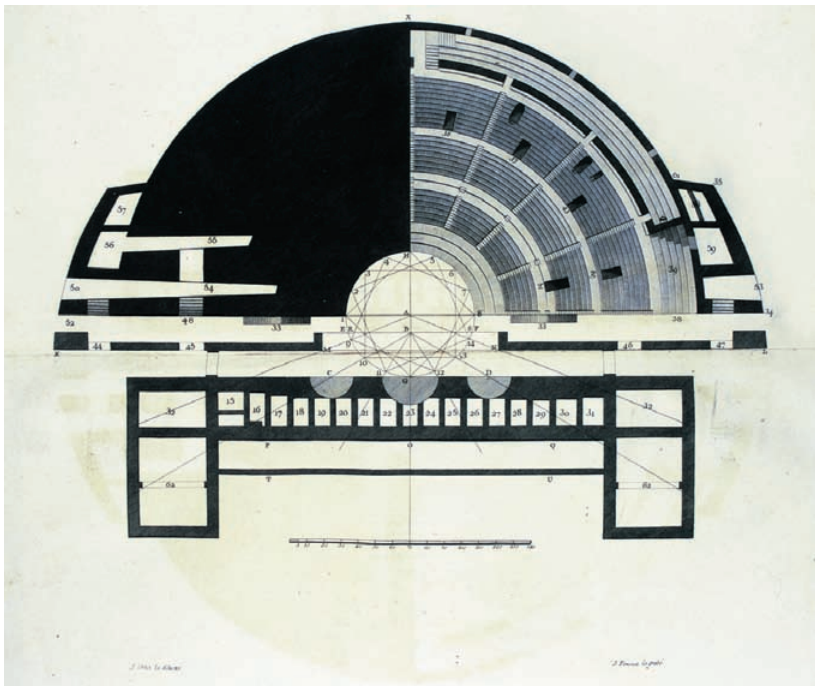
ses que se li van figurar a qui no era professor, en al·lusió a estar traçat al marge de la convenció acadèmica, la qual cosa, al seu torn, va alimentar els desacords expressats per Ortiz el 1812.

Uns trenta anys després, E. Palos ofereix des de Sagunt una altra versió del mateix teatre, acompanyada d'un plànol amb escala, dibuixat tan a part de qualsevol pauta arquitectònica que suscita l'ira del més notable dels antiquaris valencians, Josep Ortiz i Sanz (1739-1822), actiu acadèmic de número de San Fernando, traductor de Vitruvi al castellà, que ja havia dissentit del treball de Martí, al qual va haver de tractar, tanmateix, com a interlocutor acadèmic. Distint va ser el tarannà amb què va arremetre contra Palos, de formació molt més modesta, contra les seues pretensions d'ésser subvencionat per part de l'Acadèmia, atés que Ortiz va ser arrogant en el seu indiscutible saber i despectiu, en conseqüència, amb els qui no entenien l'arqueologia des d'una pràctica internacional i il·lustrada. Certament, aquest autor va posar la seua obstinació a

dotar l'Acadèmia de San Fernando d'una versió pròpia del tractat de Vitruvi que aspirava a ésser, alhora, referència ineludible per a totes aquelles obres que se sotmetessen al seu dictamen. El seu plànol del teatre de Sagunt constitueix l'inici, després frustrat, d'un projecte a partir del qual pretenia il·lustrar l'arquitectura romana, com bé es veu en la triangulació del cercle de l'*orchestra*, que suposa un exercici de segell vitruvià repetit, fins a l'actualitat, per molts dels qui han estudiat aquest o altre teatre llatí. L'execució de maquetes a escala persegueix, també, per la seua banda, l'objectiu de crear models, seguint una pràctica innovadora que s'observa en les institucions cultes de l'època.

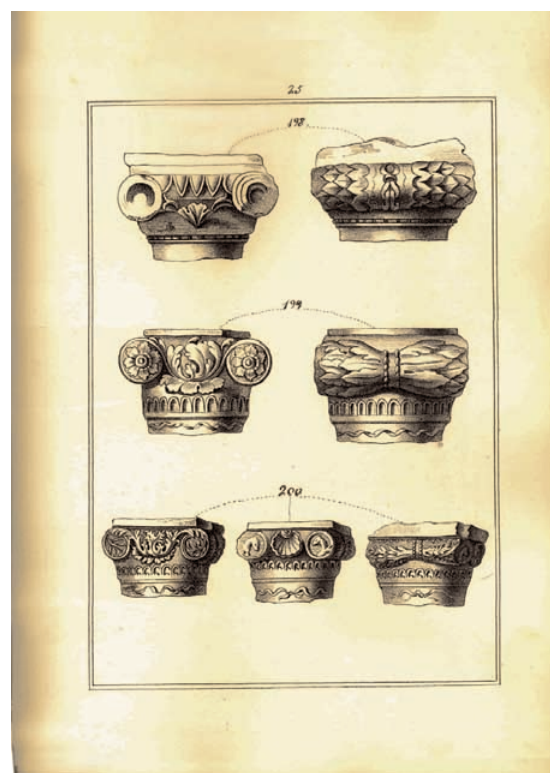
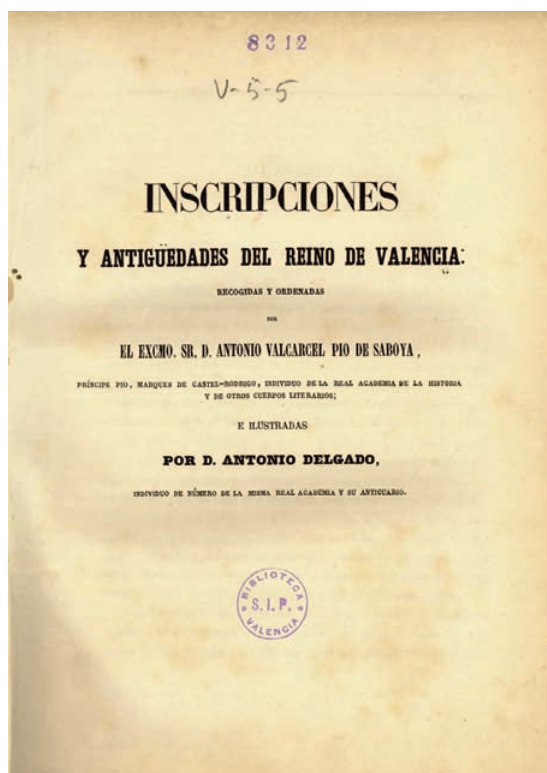
Distint és el criteri de Laborde, que il·lustra amb gravats de tall més romàntic, obra de mans expertes i refinades, realitzats a la fi del segle XVIII, tant el paisatge com la perspectiva del teatre de Sagunt, digne i predilecte edifici de la primera arqueologia romana valenciana.

Antoni de Valcárcel Pío de Saboya (1748-1808), citat correntment pels valencians amb el títol de comte de Lumières –un entre els molts que ostentava–, representa en aquesta etapa la primera figura de savi valencià il·lustrat i arqueòleg, convençut de la responsabilitat de recopilar i ordenar els documents romans llegats per l'antiguitat, sense la pretensió de crear una teoria com perseguia el debat sobre el teatre romà, sinó com una noble tasca, d'acord amb la seua rellevància social, de conjugar la història i els seus vestigis. Així ho prova la seua dissertació, prologada per Gregori Mayans i Siscar, sobre els «fangs saguntins, tan celebrats i distingits pels antics, monuments dignes d'estima, però fins ara mirats amb molt poca atenció; per ells sabem les famílies que hi havia a Sagunt; la finor amb què aquells bons ciutadans van fomentar les fàbriques, la manera amb què signaven les peces, i l'excel·lència d'un dels més cèlebres municipis d'Espanya a llaurar-les», treball que el converteix en ceramòleg *avant la lettre*. Per a això no va dubtar a dotar-se d'un gabinet i a diagnosticar sobre el lloc la importància dels jaciments arqueològics, avançant-se al seu temps en l'estudi de la seua ciutat natal, Alacant, la qual va identificar amb *Lucentum*. Corresponsal de

Plànol del teatre romà de Sagunt fet per Ortiz (1807).

En el seu treball es pot apreciar la influència dels cànons vitruvians, que hi van ser adaptats a la configuració del teatre saguntí.

«Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia» d'Antonio Valcárcel Pío de Saboya, il·lustrada per Antonio Delgado (1852) i làmina amb capitells procedents de Sagunt.

El comte de Lumiares representa la figura de savi valencià il·lustrat i arqueòleg. Encara que la seua obra va ser acabada a les primeries del segle XIX, no va veure la llum fins al 1852. La seua labor de recopilació donà com a resultat una extensa documentació sobre les antiguitats romanes valencianes.

L'Acadèmia de la Història, va lliurar a aquesta institució l'original de les seues *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia* el 1805, abans de les destrosses que va suposar la Guerra de la Independència, encara que el volum, correctament il·lustrat per l'acadèmic Antoni Delgado, no veié la llum fins al 1852.

Aquesta època assisteix també a la creació de les primeres col·leccions de rang institucional, no estrictament privades, de peces romanes valencianes. Destaca el Museu Arquebisbal creat a València sota el patrocini de l'arquebisbe Fabian i Fuero, on es van dipositar les troballes de la vil·la del Puig, de l'excavació de Puçol, com també algun mosaic sepulcral de Sagunt, tot el qual va ser dispersat, saquejat i, en definitiva, es va perdre en el curs de la guerra del 1811. Pareix que van córrer la mateixa sort algunes antiguitats romanes que hi havia al Palau Reial de València.

Aquesta etapa de la historiografia, en el context espanyol, atorga als investigadors valencians un lloc d'excel·lència, d'acord amb el que la ciència reclamava del passat romà en aquells temps, i constitueix una digna aportació historiogràfica en la qual, tanmateix, es fan evidents unes marcades diferències entre els qui tenien vinculació acadèmica i els qui no la tenien, estant els primers integrats, quasi sense excepció, en la jerarquia eclesiàstica o en l'aristocràcia. L'Acadèmia de Sant Carles, creada el 1764, amb la seua col·lecció artística, de la qual formaven part algunes peces romanes, en va ser un bon exemple.

L'ORIGEN ROMÀ DE LES CIUTATS

A partir de les guerres napoleòniques, l'arqueologia romana experimentarà, d'una banda, el procés de democratització que és palés, en general, en la cultura i, per una altra, un canvi d'objectius, d'acord amb la concepció de la història pròpia del moment. Respecte al primer punt es pot assenyalar que els autors dels estudis són ara, en major mesura, professionals liberals vinculats, d'alguna manera, a noves institucions, bé siga als museus que sorgeixen després de la desamortització, bé a societats modernes, lliures de molts dels antiquats prejudicis acadèmics, com les creades a l'empara de les Societats Econòmiques d'Amics del País. En relació amb els objectius, l'interés pel particular predomina ara sobre aquella despòtica obsessió divuitesca per l'universal, de manera que no pot estranyar-nos que el segle XIX siga, sobretot, el segle en el qual els arqueòlegs escriuen la història de les ciutats, enteses ara en la seua projecció humana.

El procés de desamortització dels béns de l'església comença el 1835 i engega la recuperació dels fons historicoartístics per tal de fer-los accessibles al públic. Per a evitar la pèrdua d'immobles i obres d'interés, es constitueixen les Juntes Científicoartístiques en tot el país, alhora que comencen a plantejar-se els museus provincials. La creació d'un museu dipositari de tals riqueses s'inicia a València molt prompte, ja que el 1836 es destina el convent del Carme per a aquest fi, posant-lo el 1838 sota la direcció de l'Acadèmia de Sant Carles. Tal museu es va inaugurar el 1839 i, el 1864, es va constituir en el seu si el *Museu d'Antiguitats*, situat en la capella de la Mare de Déu de la Vida del secularitzat convent del Carme. Amb les Juntes Provincials de Monuments en funcionament des del 1842, es crea el Museu del col·legi de Sant Domènic d'Oriola amb rang provincial per a Alacant, i el 1845 el de Castelló, tots ells anteriors a l'obertura al públic del Museu Arqueològic Nacional, el 1867, entitat que havia funcionat prèviament com a gabinet.

Foto i dibuix dels Gots de Vicarel-lo. Il·lustració dels quatre gots Apolinars de plata que van ser trobats al nord de Roma, en una estació termal, el 1852.

Són gots en forma de mil·liari que duen escrit l'itinerari per a anar des de Gades fins a les Termes d'Apol·lo, emplaçades a Vicarel·lo. S'hi esmenten els punts de passada situats en terres valencianes, així com també les distàncies entre ells (Roma, Museu Capitoli).

Tanmateix, les juntes, que en el cas de València es van mantenir fins a darreries de segle, no semblen haver exercit una labor arqueològica pròpiament dita, més enllà de la recomanació a les ciutats de catalogar els seus béns, com també, a Sagunt, de tenir cura de la protecció del teatre i del circ, com consta en l'article 3r de l'acta de constitució de la secció tercera –arquitectura i arqueologia– de la de València, que diu:

...habiendo tenido ocasión de admirar en la antigua Sagunto, hoy Murviedro, la magnífica obra del Anfiteatro (sic) y los restos del Circo: le ordeno al Alcalde para que con el celo que le distingue se dedique constantemente a su conservación para que algunos paredones y arcos no se arruinasen. 2º. Cómo se adquiriría la posesión de la huerta y edificio que ocupa el antiquísimo Circo. 3º. Qué cantidad sería necesaria así para la conservación del Anfiteatro (sic) como para la del Circo: añadiendo si el presupuesto municipal de aquella villa podría comprender alguna partida para este objeto. Fdo. Miguel Antonio Camacho, a 28 de marzo de 1842

D'aquí l'interés de l'aparició d'altres associacions, com es desprén de la sol·licitud de creació d'una societat arqueològica que vetlara per la conservació de les antiguitats feta al governador de València el 1853 per Vicent Boix (1813-1880), cronista de València. Pel que fa a Sagunt, destaca la concentració que va fer el mateix Boix d'inscripcions i fragments arquitectònics en el teatre cap al 1860, actuació que posa en dubte tant el paper del Museu Provincial com l'autoritat de les juntes i comissions, que devien canalitzar cap aquell els objectes pertinents. Però més greus que aquesta decisió, que va afavorir la unitat del patrimoni arqueològic saguntí, van ser unes altres mitjançant les quals van eixir antiguitats cap a Madrid.

Major repercussió, malgrat la seua curta vida, va tenir entre nosaltres la creació de la Societat Arqueològica Valenciana (1871-1881) a instàncies de membres de la Societat Econòmica d'Amics del País, perquè va agrupar col·leccionistes, aficionats i investigadors, units per l'interés de conèixer i divulgar el passat que, si bé encara era entés, bàsicament, a partir del romà, es va ampliar en aquesta institució a les novetats de la prehistòria i al debat sobre el darwinisme, amb una posició progressista que destaca en l'ambient espanyol.

Però, malgrat això, pareixia sobreentendre's que les ciutats amb història, en el nostre medi, eren ciutats d'origen romà, de manera que València, Sagunt, *Illici* (L'Alcúdia d'Elx) i Dénia van merèixer l'atenció dels antiquaris més acreditats, i és en els seus respectius estudis arqueològics on descobrim els millors resultats de la investigació vuitcentista en arqueologia clàssica.

E. A. Llobregat va resumir la categoria d'Aureliano Ibarra i Manzoni (1834-1890), membre fundador de l'Acadèmia Espanyola de Roma, en el pròleg de l'edició del seu *Illici, su situación y antigüedades* (1879) per part de l'Institut d'Estudis Alacantins de la Diputació d'Alacant el 1981, amb les següents paraules:

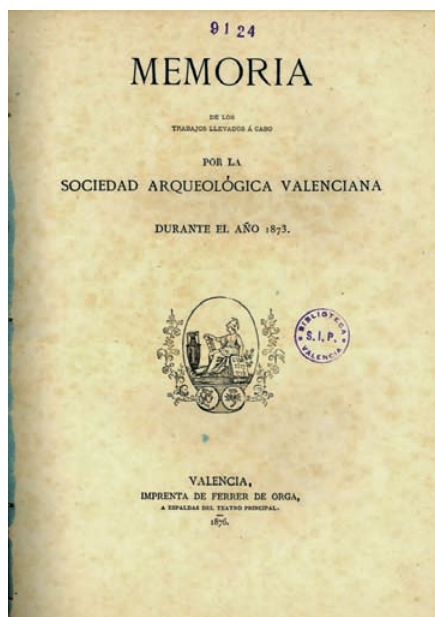
...muchas son las razones de ello: su calidad y riqueza de información la primordial, pues, junto con la Historia de Denia, del canónigo Roque Chabás, son los dos grandes monumentos de la historia y arqueología alicantinas que se salvan dentro de la copiosa producción decimonónica por la calidad de su información y la escrupulosidad de su investigación. Obras ambas dignas del más elevado juicio como continuadoras de la tradición ilustrada...

És certament encomiable veure el treball invertit a documentar metòdicament textos, inscripcions, capitells, monedes... per a donar a la ciutat on s'ha tingut la fortuna de veure la llum una carta de presentació que eleva no només el seu rang sinó també les accions a les quals estan cridats els seus fills, car aquests llibres solen incloure un capítol amb la relació d'il·lustres del lloc. I, ço que és més important, obres com aquesta bandegen un recurs emparat en la ignorància que vinculava

l'origen de les ciutats al *diluvi universal* i als fills de Noé, propi de cronistes locals aliens a la modernització de les fonts històriques.

Roc Chabàs (1844-1912) suposa un altre cas de ruptura amb la falsa tradició genealògica de la *Diana Desenterrada* de M. A. Palau (n. 1543), a favor del document, i no és accidental el nom de la revista *El Archivo*, fundada pel canonge, incansable valedor de la conservació del patrimoni arqueològic valencià. La seua *Historia de la ciudad de Denia* del 1874 manté la identificació d'*Hemeroskopeion* com a germen de la ciutat romana, reunint tots els documents textuals i arqueològics que es conserven en aqueix moment i mostrant-los com a proves de la tesi defensada, que, si bé no ha estat subscrita per la investigació contemporània, no procedeix d'una lectura esbiaixada o inculca de tot tipus de fonts.

El cas d'Antoni Chabret (1846-1907) és diferent. D'una banda, perquè es tracta d'un metge culte que emprén l'objectiu de glossar la història de la seua ciutat, que ha recuperat el seu antic nom segons acord del seu ajuntament del 4 de maig del 1863, sense la pruija d'enllaçar amb la tradició il·lustrada, com bé es desprén de les imatges deficientes de la seua obra, i, per una altra, perquè *Saguntum* és una ciutat ibèrica la relació de la qual amb Roma passa per la guerra contra Cartago, i a la fi del segle XIX, més que als estudis sobre els seus grans monuments, que ja s'havien fet, el seu atractiu bascula cap a l'heroïcitat, la resistència i la noblesa de les seues gents ibèriques, fins al punt de convertir-se en sinònim d'aquesta hispanitat que es creix contra l'invasor, tan enalçada pel casticisme popular després de les guerres napoleòniques. Essent la

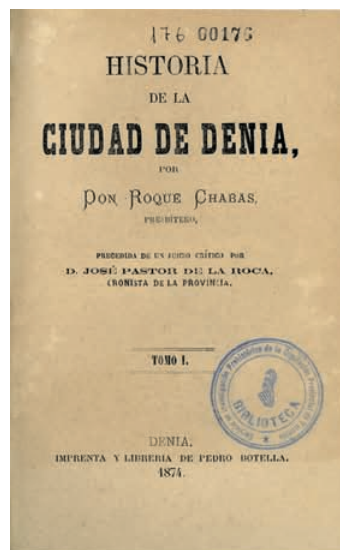

◀ «Memorias de la Sociedad Arqueológica Valenciana» de 1876.

Esta societat, de deu anys a penes de vida (1871-1881), pretenia conèixer i divulgar el passat des d'una posició progressista.

▶ «Historia de la ciudad de Dénia», de Roc Chabàs (1874), «Illici, su situación y antigüedades», d'Aurelià Ibarra i Manzoni (1879), i «Sagunto: su Historia y sus Monumentos», de Antonio Chabret i Garrotxa (1888).

Estos investigadores de les darres del segle XIX recopilaren i analitzaren amb gran exhaustivitat les dades sobre els vestigis romans de les seues respectives localitats.

Última restauració-rehabilitació del teatre romà de Sagunt. [Arxiu SIP].

Les intervencions fetes en este teatre han estat nombroses i molt diverses durant els segles XIX i XX. No obstant això, fins a l'any 1986 no es va dur a terme una actuació global en tot el monument.

aquesta posició ideològica a penes no té ressonància, ni entre els historiadors ni entre els arqueòlegs, gaudeix de popularitat, sobretot a partir dels descobriments de finals del segle XIX, i especialment el de la Dama d'Elx el 1897, quan es comença a professar una admiració creixent cap a la cultura ibèrica pertot arreu de la geografia valenciana.

Precisament aquesta situació explica que, a primeries dels anys seixanta, un grup de professors i investigadors replantejàs la lectura de la fundació de València amb l'excusa del seu aniversari dos mil cent. Les excavacions de Tarradell en l'aleshores plaça de la Reina, les conferències pronunciades en l'Ateneu Mercantil, els articles editats en la revista *Saitabi*, que constituïrien el primer volum dels *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, insisteixen en la data del 138 aC, com a punt de partença de la ciutat, aplicant una lectura crítica tant dels textos com de les classes ceràmiques que es repeteixen en les excavacions urbanes d'aquells moments. Les col·laboracions de D. Fletcher, E. Pla, J. San Valero, G. Martín, A. Ubieto, E. A. Llobregat, J. Llorca, denoten l'àmplia voluntat de consens que marca l'inici de la normalització pel que fa a l'arqueologia romana valenciana, la qual es veié creixentment nodrida per estudis epigràfics i numismàtics i, més endavant, per memòries d'excavacions quan, a partir dels anys vuitanta, es multiplicaren les intervencions arqueològiques.

ciutat hispana amb més referències en els autors clàssics, els textos sobre Sagunt són reiteratius fins a la sacietat en la seua temàtica sobre la Segona Guerra Púnica, principal raó, si no l'única, de l'atenció que mereix. D'això trau partit Teodor Llorente en el pròleg de l'obra de Chabret quan escriu:

...los saguntinos, abandonados por los pueblos comarcanos, envidiosos por su grandeza, abandonados también por la ingrata Roma, a cuya alianza lo sacrifican todo; nos conmueven con su expectativa ansiosa del esperado socorro, y nos indigna la llegada de los mensajeros romanos, que en vez de auxilios eficaces, no traen más que protestas inútiles, desoídas por el Senado de Cartago...

L'expressió de judicis de valor és el mètode de narrar la història, res més lluny del tractament de les fonts promogut pels il·lustrats.

Assistim a un canvi de mentalitat a favor de les arrels ibèriques de les senyes d'identitat valencianes, que tindrà la seua repercussió en l'associació del topònim *Tyris* de l'*Ora Marítima* de Ruf Fest Avié amb l'ocupació inicial del solar de *Valentia*, per tal de satisfer una sensibilitat que rebutja el paper de la romanització en la configuració cultural del País Valencià i, al postergar-la, marca distàncies pel que fa a altres regions d'Espanya. Encara que